

De dins cap enfora i a l'inrevés: espais geogràfics i activistes al voltant del World Pride 2017

Ignacio Elpidio Domínguez Ruiz

Universitat de Barcelona. European Social Research Unit.

Departament d'Antropologia Social

iedominguez@ub.edu

Rebut: juliol de 2020
Acceptat: abril de 2021
Publicat: setembre de 2021

Resum

La celebració del World Pride 2017 a Madrid, una mena d'Orgull LGTBI global, va definir un nou equilibri entre els espais simbòlics i les organitzacions vinculades a l'esdeveniment. Aquest article es nodreix d'un treball de camp etnogràfic desenvolupat dins l'activisme LGTBI i l'administració local, amb accés íntim a l'organització del megaesdeveniment. L'anàlisi se centra en l'ampliació dels contextos activistes i geogràfics habituals de l'Orgull de Madrid al voltant de la festa del 2017. L'Ajuntament de Madrid 2015-2019, mitjançant noves eines de patrocini i de coordinació, va afavorir un esdeveniment on el conegut barri de Chueca i les organitzacions activistes habituals van continuar sent el territori i els agents principals, però alhora espais nous i associacions crítiques rebien també finançament i visibilitat, en desconcentrar conscientment les celebracions i les activitats.

Paraules clau: orgull LGTBI; Madrid; esdeveniments; administracions públiques; descentralització

Resumen. *De dentro hacia afuera y al revés: espacios geográficos y activistas alrededor del World Pride 2017*

La celebración del World Pride 2017 en Madrid, una especie de Orgullo LGTBI global, definió un nuevo equilibrio entre los espacios simbólicos y las organizaciones vinculadas al evento. Este artículo se nutre de un trabajo de campo etnográfico desarrollado dentro del activismo LGTBI y la administración local, con acceso íntimo a la organización del megaevento. El análisis se centra en la ampliación de los contextos activistas y geográficos habituales del Orgullo de Madrid en torno a la fiesta de 2017. El Ayuntamiento de Madrid 2015-2019, mediante nuevas herramientas de patrocinio y de coordinación, favoreció un evento en el que el conocido barrio de Chueca y las organizaciones activistas habituales siguieron siendo el territorio y los agentes principales, al mismo tiempo que otros nuevos o críticos recibían financiación y visibilidad, al desconcentrar conscientemente las celebraciones y actividades.

Palabras clave: orgullo LGTBI; Madrid; eventos; administraciones públicas; descentralización

Résumé. *De l'intérieur vers l'extérieur et vice versa : espaces géographiques et militants autour du World Pride 2017*

La célébration du World Pride 2017 à Madrid, une sorte de marche des fiertés LGBT mondiale, a défini un nouvel équilibre entre les espaces symboliques et les organisations liées à l'événement. Cet article utilise le travail de champ développé au sein de l'activisme LGBT et de l'administration locale, avec un accès intime à l'organisation du méga-événement. L'analyse se concentre sur l'extension des contextes militants et géographiques habituels de la marche des fiertés de Madrid autour de l'événement de 2017. La mairie de Madrid 2015-2019 a utilisé de nouveaux outils de parrainage et organisationnels pour promouvoir un événement où le quartier gay de Chueca et les organisations habituelles ont continué à constituer le territoire et les agents principaux, en même temps que des organisations nouvelles ou critiques ont reçu financement et visibilité grâce à une déconcentration consciente des fêtes et des activités.

Mots-clés : fiertés LGBT ; Madrid ; événements ; administrations publiques ; décentralisation

Abstract. *From the inside to the outside and vice versa: Geographical and activist spaces around World Pride 2017*

The celebration of World Pride 2017 in Madrid, a sort of global LGBT Pride event, defined a new balance between the symbolic spaces and the organizations linked to the event. This article draws from ethnographic fieldwork undertaken within LGBT activism and the local administration, with close access to the mega-event's organization. The analysis focuses on the extension of the frequent activist and geographical contexts of Madrid Pride in the 2017 event. Madrid's 2015-2019 City Council, by using new sponsorship and coordination tools, promoted an event in which the well-known neighbourhood of Chueca and the frequent activist organizations were still the main territory and agents, while at the same time new or critical ones received financing and visibility, via a conscious deconcentration of festivities and activities.

Keywords: LGBT Pride; Madrid; events; public administrations; decentralization

Sumari

1. Introducció	4. El World Pride 2017 i la diversitat d'espais
2. Metodologia	5. Conclusions
3. Història recent de l'Orgull a Madrid	Referències bibliogràfiques

1. Introducció

La celebració dels Orgulls LGTBI¹ —lesbianes, gais, trans, bisexuals, intersexuals— ha esdevingut una de les eines clau de promoció política i turística d'administracions públiques de diferents escales (Markwell, 2002; Waitt i Markwell, 2006), en què s'entrecreuen tendències i llenguatges globals amb factors locals. Són esdeveniments que inclouen les relacions entre diferents col·lectius implicats —associacions activistes, administracions públiques, públic espectador, etcètera— i entre diferents espais —els de celebració i els d'oblidats o ignorats, o, amb els termes de Gill Valentine (1994, 2010) per a la combinació sexualitat-espai, els espais de l'alliberament i els de l'opressió. La vernacularització de conceptes, símbols i altres elements, d'una banda, assenyalava la particular hibridació entre discursos globals de drets humans i d'identitats amb dinàmiques i realitats locals (Enguix, 2019; Martínez i Dodge, 2010; Ortega Román, 2007; Peralta i Mérida, 2020), mentre que, de l'altra, les diferències entre els esdeveniments difosos com a Orgulls mostren també models diversos en un contínuum entre la reivindicació i la festa.

L'Orgull LGTBI més multitudinari i visible a l'Estat espanyol és el de Madrid. Segons els organitzadors, l'esdeveniment inclou la manifestació LGTBI més multitudinària d'Europa i, en general, més massiva de l'Estat (Enguix, 2017). És des del començament del segle XXI també l'Orgull estatal, gràcies a la participació de l'FELGTB —Federació Estatal de Lesbianes, Gais, Trans, i Bisexuals. Juntament amb el Cogam —una altra organització LGTBI d'àmbit madrileny— i l'Aegal —una associació empresarial LGTBI—, forma el Mado o Madrid Orgullo. Es tracta del programa «oficial» o institucional de l'Orgull a Madrid, entre el final del juny i el principi del juliol, el qual inclou no solament la manifestació estatal, sinó també tot d'activitats turístiques, culturals i festives, com ara concerts, exposicions, inauguracions d'espectacles i festes públiques i privades. Com a Orgull d'àmbit estatal, la manifestació del Mado conté una bona representació de diversitat territorial, amb la participació d'entitats LGTBI —de dins i fora de l'FELGTB— de tot l'Estat, sota un ordre jerarquitzat de participants i carrosses analitzat per Begonya Enguix (2009; 2017; 2019). Després de l'FELGTB i del Cogam —ens encarregat de l'ordre de manifestants i de l'escenari de cloenda—, s'hi manifesten entitats organitzades per l'ordre alfabètic de la comunitat autònoma, seguides per sindicats, partits polítics i empreses.

Mitjançant un recorregut cap al nord pels passejos del Prado i de Recoletos, la manifestació voreja el barri de Chueca, l'espai central d'escenaris activistes i festius, com ara el pregó inicial. A més, és un lloc significat per a l'activisme LGTBI reformista, gràcies a la presència de la seu de l'FELGTB, de gran part dels negocis de l'Aegal i de places en memòria de les persones trans i d'un activista, Pedro Zerolo. Tot i així, el creixement de l'esdeveniment oficial del

1. En funció de la llengua i dels entorns activistes, es fan servir diverses alternatives, com ara LGBT, LGBTI, LGBTQ, LGBTQ+, etcètera. En aquest article faré servir LGTBI perquè és la sigla utilitzada més sovint per les organitzacions convocants de l'Orgull a Madrid.

Mado l'ha portat cap enfora, a altres places del centre de Madrid, com ara la Plaza de España, la Puerta del Sol, la Puerta de Alcalá i Callao. Si considerem totes les celebracions i actes durant les mateixes dates, aquests espais només són els de més visibilitat, no pas els únics. Sobretot a partir de l'última dècada, trobem un gran ventall d'esdeveniments activistes, culturals i festius organitzats al marge del Mado, per barris, districtes i fins i tot municipis allunyats del centre de Madrid, encara sota l'hegemonia visible i reconeguda de Chueca (Domínguez Ruiz, 2016; Villaamil, 2004).

Les celebracions i la manifestació del Mado no són, però, la totalitat de l'Orgull LGTBI celebrat a Madrid. Fora de la marca Mado i de les tres organitzacions que hi participen, altres moviments LGTBI organitzen actes culturals i activistes, incloent-hi algunes propostes directament crítiques amb el model tripartit del Mado. N'és un exemple la manifestació de l'Orgull Crític de Madrid i la resta d'actes activistes d'un moviment menys institucionalitzat que el de l'FELGTB i del Cogam. Aquests moviments van ser particularment crítics amb la celebració a Madrid del World Pride 2017, una mena d'Orgull global propietat de l'ONG InterPride. Aquest esdeveniment va provocar que les diferències entre diverses formes d'activisme i espais de celebració i mobilització fossin encara més evidents, en un context de més visibilitat i finançament públic a activitats turístiques, socials i culturals. La participació de més carrosses i la cobertura mediàtica de dues televisions i de més mitjans, així com els patrocinis d'empreses com Uber o Iberia, per una banda, van afavorir les crítiques sobre la dimensió mercantil i turística de l'esdeveniment. El més gran finançament públic a un ampli ventall d'activitats i organitzacions, per l'altra, va fomentar la major visibilitat de les diferències activistes i d'organitzacions concretes (Domínguez Ruiz, 2020).

A partir d'una recerca etnogràfica al voltant d'aquest esdeveniment global, aquest article ofereix una anàlisi de les relacions entre diferents espais geogràfics i activistes, enteses des d'una aproximació centrada en els vincles i els desplaçaments entre diversos espais. El treball de camp etnogràfic de tres anys va centrar-se en l'observació participant en espais i contextos activistes, organitzatius i turístics, gràcies a l'accés a la intimitat d'organitzacions com ara l'FELGTB. Aquest accés privilegiat també va permetre desenvolupar entrevistes amb persones clau de les administracions públiques i altres organitzacions involucrades. La promoció turística de Madrid i el paper que l'Orgull hi tenia van ser els elements centrals d'una recerca que va aprofitar el coneixement íntim dels llenguatges i codis dels moviments activistes i de la història immediata de l'esdeveniment per estudiar els vincles entre les diverses centralitats i perifèries tant geogràfiques com activistes. A través de l'anàlisi històrica i de la recerca etnogràfica, aquest article vol explorar l'analogia entre els dos tipus d'espais o de distribucions: d'una banda, els espais on les diverses activitats festives o polítiques van ser desenvolupades; de l'altra, els diferents moviments involucrats en l'organització i el desenvolupament, amb els diversos posicionaments activistes. Amb aquest objectiu, l'article segueix amb la presentació de la metodologia emprada i de la història recent de l'Orgull de Madrid des de la perspectiva dels espais protagonistes. El World Pride 2017 és un context privilegiat, com a hipèrbole i

excepcionalitat històrica en què conflueixen processos globals i locals. Per aquest motiu, l'esdeveniment concret és analitzat des de la perspectiva dels espais i formes d'activisme i celebració, des de la doble òptica d'espais geogràfics i activistes. L'etnografia és una eina privilegiada per a aquest objectiu, gràcies a una noció àmplia de camp de recerca, la flexibilitat inherent en els seus mètodes i la privilegiada perspectiva de la figura investigadora inserta en el camp.

2. Metodologia

L'Orgull de Madrid, sigui l'esdeveniment planificat i desenvolupat des del Mado o sigui el conjunt d'activitats festives o activistes d'altres moviments o col·lectius, és una realitat singular, particularment diferent d'altres Orgulls de ciutats o pobles llunyans o propers a Madrid. Ni tan sols els Orgulls analitzats per Begonya Enguix (2019) dins un projecte etnogràfic d'una dècada poden ser entesos sota una mateixa òptica, per les diferències històriques i organitzatives desenvolupades a Madrid, Sevilla o Barcelona. Les diferències demogràfiques i polítiques d'altres ciutats o municipis, la centralitat política madrilenya i, sobretot, la particular evolució històrica dels moviments socials LGTBI a Madrid determinen el caràcter singular d'un conjunt d'activitats agrupat o analitzat en aquest article sota el terme Orgull de Madrid. De manera anàloga a les activitats alienes al Mado que van envoltar el terme marcat com a World Pride 2017, sota Orgull trobem realitats econòmiques, socioculturals i activistes diferenciades radicalment i històricament, relacionades per un nom comú.

La recerca etnogràfica és particularment adient per a l'anàlisi qualitativa detallada i interna, fins i tot íntima, d'un *camp* definit com a «porció de la realitat que es desitja conèixer, el món natural i social en què es desenvolupen els grups humans que el construeixen» (Guber, 2004: 47). El camp etnogràfic es compon d'una sèrie de barreres espacials i temporals que determinen els múltiples contextos de recerca a partir d'una realitat a analitzar (Guasch, 1997; López Rodríguez-Gironés, 2010). Nocions contemporànies del camp etnogràfic com el «muntatge gairebé aleatori de llocs que esdevenen coherents a través dels processos de treball de camp» (Reddy, 2009: 90) responen a la realitat de fenòmens com un gran esdeveniment, en què les persones que el viuen s'enfronten a un ampli ventall geogràfic i temporal d'activitats i escenaris. En el cas del World Pride 2017, inclou presentacions turístiques al gener, rodes de premsa durant la primera meitat de l'any, inauguracions i pregons, festes, espectacles en espais públics, exposicions culturals, manifestacions, reunions de treball, etcètera.

Davant aquest camp ampli espacialment i temporalment, la tria de la dimensió turística i organitzativa de l'esdeveniment va estar raonada pel posicionament de la persona investigadora. Com a individu involucrat en l'activisme reformista madrileny —a l'associació Arcòpoli— i estatal —a l'FELGTB—, l'accés a diversos contextos de recerca i el coneixement íntim del llenguatge i els codis propis d'aquests moviments, així com de l'Orgull madrileny des de l'any 2009, van ser factors clau de la centralitat de l'observació participant. Aquesta tècnica concreta va ser entesa com a articulació entre el material empíric i

l'anàlisi interpretativa (Díaz de Rada, 2012), i de manera més àmplia com a combinació de l'observació sistemàtica i de la participació en les activitats dels escenaris a recerchar (Guber, 2004, 2011). Des del començament de l'any 2016 fins a l'Orgull madrileny del 2018, l'observació participant va incloure reunions prèvies a actes concrets, recorreguts pels escenaris principals a Chueca i fora del centre de Madrid, rodes de premsa, festes, manifestacions, inauguracions d'activitats culturals, entre d'altres. La participació en aquests escenaris o contextos de recerca va augmentar l'any 2017, i va incloure, de manera particular, la presentació de l'esdeveniment en una fira internacional de turisme, reunions organitzatives entre moviments activistes i l'Ajuntament de Madrid, celebracions de premis atorgats per organitzacions LGTBI, la inauguració d'una exposició sobre història LGTBI espanyola, la roda de premsa prèvia a l'inici estricte del World Pride 2017, la manifestació central de l'esdeveniment i altres activitats durant la setmana central o estricta —del 23 de juny al 2 de juliol.

Les situacions concretes d'observació també van incloure converses amb participants, persones organitzadores i més perfils involucrats, més sota una «lògica conversacional de la vida diària» (Devillard et al., 2012: 355) que no pas com a entrevistes formals. Aquesta pràctica investigadora es va fer explícita mitjançant mencions a la recerca, amb l'ús visible —molt sovint més performatiu que no pas necessari— d'una llibreta o d'una gravadora. Aquesta visibilització conscient de la recerca seguia propostes analítiques i pràctiques, com ara l'*intimate insider* de Taylor (2011) i les negociacions entre identitats interiors i exteriors en el camp de recerca, d'Ergun i Erdemir (2010), pel posicionament com a persona investigadora que ja era en el camp amb un altre paper. La presa de posició visible i conscient va ser una conseqüència no solament de la revisió bibliogràfica d'altres recerques semblants, sinó també d'una experiència directa d'un dels primers dies de treball de camp del 2017. Durant la presentació formal del World Pride 2017 a Fitur —la Fira Internacional de Turisme de Madrid—, les persones que representaven l'Aegal van voler una fotografia de família, amb representants de la resta d'organitzacions i institucions involucrades en l'esdeveniment. Malgrat una acreditació aconseguida amb una presentació acadèmica i tres dies de converses en què la intenció investigadora sempre era palesa, el coordinador del World Pride de l'Aegal només va trobar una persona relacionada amb l'FELGTB i vaig haver de pujar a un escenari. La possibilitat de provocar algun greuge amb un rebuig públic va pesar més que no pas la confusió entre rols en el meu cap, i vaig coincidir sobre l'escenari amb representants públics i activistes, incloent-hi persones a les quals entrevistaria setmanes o mesos després.

L'ansietat i l'angoixa per haver trencat una separació entre rols va desaparèixer dos dies després, particularment en veure que l'ocasió havia facilitat l'accés a una representant de l'Ajuntament de Madrid, Berta Cao, que seria una de les participants clau en la recerca, com a coordinadora institucional del World Pride 2017 i dels Orgulls de Madrid 2018 i 2019. La confusió sobre quin paper podia tenir dins el camp etnogràfic va esdevenir el coneixement conscient que mai no hi hauria una separació perfecta entre rols, i que hauria d'identificar clarament la meua intenció investigadora, d'una banda, i aprofifi-

tar el meu accés i el coneixement íntim per arribar a contextos de recerca més enriquidors, de l'altra. Gràcies a aquest accés, per exemple, la investigació va complementar l'observació participant amb un conjunt d'entrevistes formals amb Manuel Santiago i Miguel Sanz, de l'empresa municipal de promoció turística Madrid Destino; Jorge García Castaño, regidor president del districte Centro; Josué González, activista LGTBI i llavors treballador a Madrid Destino; Jesús Generelo, expresident de l'FELGTB, i la ja esmentada Berta Cao. Aquestes entrevistes van ser interaccions formalment acadèmiques, incloses en la majoria de casos en agendes institucionals complexes, i van aprofundir en elements observats i en l'anàlisi llavors preliminar. Les entrevistes van ser desenvolupades majoritàriament a les oficines de les persones entrevistades, on els diversos objectes —com cartells promocionals a Madrid Destino, marxandatge i invitacions al despatx de Cao o banderes a casa de Generelo— van ser eines clau per suscitar respostes i reflexions (Bates et al., 2017; Harper, 2002).

3. Història recent de l'Orgull a Madrid

Les manifestacions de l'Orgull LGTBI a Madrid se celebren, dins de programes alhora festius i reivindicatius o celebracions activistes recurrents, al voltant de la setmana del 28 de juny. Aquesta data simbòlica evoca la commemoració de les revoltes de Stonewall a Nova York el 1969, com a referència a la suposadament primera revolta LGTBI contra la repressió policial (Armstrong i Crage, 2006; Stulberg, 2018). Aquells aldarulls, però, no van ser ni la primera ni l'única resposta activista o d'acció directa a la repressió policial en bars estatunidencs durant els anys seixanta. El pes de la memòria i la celebració del primer Orgull post-Stonewall el 1970 van deixar la seva empremta, i són la referència ineludible i la motivació temporal després de la primera manifestació d'aquest tipus a l'Estat espanyol, a Barcelona l'any 1977 (Martínez, 2017). Convocada pel Front d'Alliberament Gai de Catalunya —FAGC—, aquella manifestació responia a la il·legalitat i la criminalització de les organitzacions activistes sota la llei sobre perillositat i rehabilitació social. La primera manifestació semblant a Madrid va tenir lloc l'any següent, coincidint llavors amb les primeres a Bilbao, Sevilla, y Santa Cruz de Tenerife. Convocada pel Frente de Liberación Homosexual de Castilla —Flhoc²—, va recórrer la rodalia del parc del Retiro, amb un nombre d'assistents d'entre 5.000 i 7.000 persones.

Fernando Villaamil (2004) i Ramón Martínez (2017), en explicar la història de les manifestacions de l'Orgull a Madrid, coincideixen en el descens d'assistència que vam experimentar després de la derogació de l'esmentada llei. Fins que els col·lectius activistes convocants no van consensuar una reivindicació comuna —una llei de parelles de fet— i fins que la manifestació madrilenya no va incloure la seva primera carrossa —a partir del 1996—, l'assistència de

2. Ramón Martínez (2017) explica l'evolució des del Flhoc fins al Cogam: part dels activistes del Flhoc van participar en l'Agama —Asociación Gai de Madrid—, i alguns d'aquests activistes van crear el Cogam el 1986.

manifestants no va començar a créixer. Segons Villaamil, la manifestació del 1991 va reunir 300 persones, i tres anys després la concentració va congregar una multitud d'entre 500 i 1.000 persones. La centralitat d'una nova reivindicació, la lluita per una llei estatal de parelles de fet i un nou recorregut pel centre de Madrid —entre la Puerta de Alcalá i la de Sol— van afavorir un augment quantitatiu, fins a 5.000 persones el 1996 i 10.000 el 1997. La introducció de carrosses —només una el 1996 i amb una varietat creixent des del 1997— va transformar el paisatge visual i sonor de les manifestacions, en esdevenir celebracions progressivament més festives, segons Villaamil, Enguix i Martínez. A partir del 1996, el nombre d'assistents va créixer encara més, i la multitud va multiplicar-se per vint en només cinc anys.

El canvi quantitatiu va acompanyar el qualitatiu: nous recorreguts per espais encara més centrals —entre el 1995 i el 2003 per l'esmentat camí entre la Puerta de Alcalá i la de Sol, i després per la Gran Vía—, més organitzacions involucrades i més suport institucional pel que fa a seguretat i finançament públic, amb una orientació turística i festiva. La participació més visible d'empresaris i empresàries LGTBI —com ara el grup que va conduir la primera carrossa amb la cantant Alaska el 1996— va ser protagonitzada per l'Aegal, una associació empresarial nascuda el 2004 arran de reunions freqüents d'una comissió temporal d'empresaris involucrats en la gestió de l'Orgull més festiu. Ben aviat, aquesta associació va organitzar un esdeveniment concret de l'Orgull, el Mado o Madrid Orgullo, juntament amb el Cogam i l'FELGTB. Aquesta marca concreta, amb la incorporació de la federació, va esdevenir l'Orgull estatal, i no només madrileny, amb una estructura tripartida: l'Aegal s'encarrega de la gestió dels espais públics, dels espectacles musicals i del pregó, i de les relacions amb la majoria de patrocinis privats; el Cogam s'ocupa de l'ordre de la manifestació i d'alguns espais festius i continguts culturals; l'FELGTB, finalment, es va càrrec del tema de la manifestació estatal —el lema de la qual és votat entre les entitats federades— i d'altres activitats culturals i polítiques (Enguix, 2009; 2017; 2019). Aquest esdeveniment, amb suport públic i mediàtic i amb el finançament de l'Ajuntament de Madrid des de l'inici del segle XXI, ha prioritzat i prioritza Chueca com a espai privilegiat, ja que s'hi celebra el pregó inicial i part dels concerts —tots, abans de la descongestió en places properes—, i hi ha les seus de l'FELGTB i l'Aegal. A més a més, durant el Mado, aquest barri és una àrea delimitada on es pot consumir alcohol en l'espai públic, com a part de les activitats d'unes festes autoritzades.

El Mado, però, no engloba la totalitat de l'Orgull de Madrid. Abans de la formació d'aquesta marca, diversos moviments LGTBI més crítics van començar des dels anys noranta a convocar manifestacions alternatives, amb un discurs crític respecte a l'Orgull més aviat oficial o institucionalitzat. Tot i que han canviat de nom, la manifestació de l'Orgull Crític de Madrid segueix sent una referència anual. Els seus càntics, discursos, accions i debats, de manera semblant a l'origen i el desenvolupament de l'altra manifestació, barregen elements locals amb dinàmiques i debats globals sobre l'aparent dicotomia entre política i festa, activisme i reivindicació. Sobre aquesta qüestió, han escrit

Enguix (2019) i Kates i Belk (2001) en contextos socioculturals força diferents. Mentre que la manifestació del Mado se celebra un dissabte i recorre, durant els últims anys, l'eix Prado-Recoletos, des d'Atocha cap a Colón, la manifestació de l'Orgull Crític manté el 28 de juny com a data, i ha canviat de recorregut amb inicis o itineraris per més barris de la ciutat, com Vallecas o Lavapiés. Els seus espais habituals de reunió i d'actuació són igualment diversos i descentralitzats, amb espais centrals com el centre social *okupat* La Quimera, a Lavapiés, o les activitats del Orgullo Vallecano i de la resta d'Orgullos de las Periferias.

Sota aquesta dualitat, en què coincideixen alguns activistes puntuals, el model del Mado, com a conjunt d'activitats i propostes, és el més institucionalitzat i visible, amb el suport creixent d'administracions públiques, sobretot pel que fa a la promoció turística. La celebració a Madrid d'alguns esdeveniments especials, com ara l'EuroPride 2007 i el World Pride 2017, ha aprofundit aquesta dimensió turística, en afavorir la concessió de finançament públic per a activitats culturals o socials. El primer esdeveniment va servir per definir el primer rècord d'assistència a l'Orgull de Madrid, i el segon va ser considerat per l'Ajuntament de Madrid i per les tres organitzacions del Mado una oportunitat crucial pel que fa a la consolidació del model i a la promoció de Madrid.

Després de l'experiència de l'EuroPride 2007, l'Aegal va aconseguir el 2012 la concessió de la marca World Pride —va registrar-la abans de rebre-la— i va organitzar, amb la resta del Mado i amb les administracions públiques més directament involucrades en la promoció turística i en els drets socials, la celebració de l'esdeveniment, promocionat com una oportunitat política, turística, i econòmica. L'Ajuntament de Madrid, competent en el 85% de les responsabilitats o competències afectades, segons Juan Carlos Alonso —coordinador des de l'Aegal de l'esdeveniment—, va crear una sèrie de consells coordinadors només amb les persones responsables de les àrees del consistori i també amb persones del Mado. L'organisme de turisme i cultura de l'ajuntament, Madrid Destino, va contractar una persona experta en màrqueting per a l'esdeveniment, Manuel Santiago, qui va crear les diferents campanyes internacionals i el lema promocional des de l'administració pública: *Ames a quien ames, Madrid te quiere*. Per la seva banda, l'ajuntament va crear una responsabilitat, la comissionada per al World Pride 2017 —després per a l'Orgull de Madrid—, amb Berta Cao com a responsable de la coordinació de tots els esforços públics i privats relacionats la celebració de l'esdeveniment.

4. El World Pride 2017 i la diversitat d'espais

L'oficina de Cao, sota la coordinació general de l'alcaldia de Manuela Carmena, va crear una sèrie de mecanismes de finançament, la diversitat dels quals va afavorir la participació de més organitzacions. Moviments crítics com ara l'Orgull Crític de Madrid feia anys que jutjaven el protagonisme i els discursos del Mado amb reunions i xerrades debat, com per exemple la del 9 de juny de 2017 sobre el World Pride. Aquest moviment va exposar crítiques al Mado i al model «oficial» o institucionalitzat de l'Orgull de Madrid, incloent-hi

reprovarions a la centralitat de Chueca. El partit del govern, Ara Madrid, havia defensat durant la campanya electoral l'apertura de l'Orgull i de la política de temàtica LGTBI a més organitzacions. Així doncs, van assajar la descentralització espacial i organitzativa de l'Orgull el 2015 i el 2016. El primer any, mesos després d'arribar a l'ajuntament, van organitzar un Orgull de Lavapiés paral·lel al de Chueca, amb la participació d'organitzacions veïnals (Domínguez Ruiz, 2016). El 2016 van anar més enllà i, abans de la contractació de Berta Cao, quan les responsabilitats de l'Orgull de Madrid pertanyia a l'àrea de govern de Cultura, van elaborar un sistema de patrocinis a activitats culturals i socials diferent del sistema de finançament al Mado. La llavors responsable de Madrid Destino, Ana Varela, i l'activista Josué González van fer d'intermediaris amb els moviments activistes agrupats sota la Plataforma 28 de Junio, i van patrocinar activitats esportives, exposicions, xerrades, produccions d'obres i més activitats durant l'Orgull 2016, fet que va afavorir la participació de més organitzacions i que la festa es desenvolupés en espais i barris més enllà de Chueca.

La celebració l'any següent del World Pride va permetre una participació encara més àmplia, segons els plans de l'Ajuntament de Madrid. En presentar l'esdeveniment a la Fira Internacional de Turisme de Madrid, Berta Cao va explicar que l'ajuntament volia instrumentalitzar el seu finançament i el paper institucional per transformar-lo. Va defensar el ferm compromís amb l'Aegal i amb la resta del Mado, i va argumentar que des de la perspectiva del consistori l'Orgull «és la festa de Madrid, i així ho vivim», amb «la complicitat imprescindible de la ciutadania de Madrid³». Cao va defensar que l'ajuntament volia transmetre dos principis d'actuació en el World Pride: la sostenibilitat i la descentralització. Malgrat la centralitat de Chueca com a espai, Cao va argumentar que «la bandera de l'arc iris onejarà als 21 districtes». Mitjançant el finançament d'una forta campanya amb il·les de contenidors per tot el recinte de l'esdeveniment i la seva rodatja, i el reforçament de la mobilitat amb bus urbà, l'Ajuntament de Madrid volia millorar la petjada de carboni de l'esdeveniment i definir un nou estàndard de sostenibilitat. Amb un programa de patrocinis semblant a l'assaig del 2016 i amb una programació cultural pròpia del consistori per tots els districtes de la ciutat, segons Cao, volien descongestionar Chueca i estendre l'esdeveniment per tot Madrid.

Sota aquesta forta aposta del consistori, explicada per González com «un pas més», des del patrocini d'un esdeveniment aliè a la plena participació⁴,

3. Inauguració institucional de Fitur Gay (LGBT), secció LGTBI de la Fira Internacional de Turisme de Madrid, 19 de gener de 2017. A banda de participar en aquesta inauguració, l'Ajuntament de Madrid comptava amb una parada cèntrica dins la secció LGTBI, al costat d'un passadís central del pavelló. Hi mostraven vídeos promocionals de Madrid des del turisme LGTBI, fullets amb informació sobre l'Orgull de Madrid i unes ulleres de realitat virtual que portaven als carrers de Chueca durant el Mado 2016. Només la Generalitat Valenciana tenia una parada més gran a la secció LGTBI.
4. Entrevista del 13 de juny de 2017 a la seu de Madrid Destino de la caserna de Conde Duque. El fet que González compartís espais de reunió i de treball amb moltes persones va fer que ens moguéssim diverses vegades de lloc, fins a arribar a un sofà al costat d'unes escales.

diverses estratègies i mecanismes van concentrar les actuacions públiques per al World Pride 2017, incloent-hi els patrocinis. Josué González, contractat a Madrid Destino, va ser la figura clau de coordinació des de l'ens de promoció turística i cultural, mentre que Berta Cao va coordinar l'organització de l'esdeveniment des de l'ajuntament i les relacions amb la resta de parts implicades. Mentre que González treballava des de la seu de Madrid Destino —l'antiga caserna del Conde Duque, un dels equipaments culturals més centrals de Madrid—, entre el personal de campanyes turístiques, Cao tenia el despatx i un equip propi a la seu de l'àrea de govern d'Equitat, a la vora del riu Manzanares, al sud del districte d'Arganzuela. Les seves funcions eren de caire diferent. González va tenir una responsabilitat semblant a la de l'any anterior, amb la coordinació de les propostes d'activitats socials i culturals patrocinades: activitats esportives, exposicions artístiques i històriques, espectacles musicals i d'altres. El mecanisme de patrocini, de manera semblant al del 2016, va prioritzar activitats conjuntes de més d'una organització i va proposar una sèrie d'eixos, com ara la memòria històrica, els feminismes, la sostenibilitat, etcètera. Per la seva banda, Cao va coordinar les relacions institucionals i les responsabilitats pròpies de l'ajuntament —neteja, transports, seguretat, espais públics, activitats culturals i socials pròpies, etcètera.

Fora dels patrocinis a organitzacions, l'Ajuntament de Madrid també va organitzar activitats pròpies. Des de l'àrea de Cultura i Madrid Destino, el consistori va contractar dues directores artístiques amb la missió de fer servir l'oposició centre-periferia. Fefa Vila va dirigir *El porvenir de la revuelta: memoria y deseo LGTBIQ*, programa definit com a «proposta que conjuga memòria i desig per a la visibilitat de la diversitat sexual LGTBIQ a través de l'activació de pràctiques artístiques que interpel·len els relats hegemònics» (Madrid Cultura, 2017a). Entre l'abril i l'octubre del 2017, aquest programa artístic va omplir espais culturals centrals de la ciutat: Conde Duque, Centro Centro —l'edifici de la seu de l'Ajuntament de Madrid— i Matadero, tot i comptar també amb més espais culturals i socials. Vila hi va exhibir exposicions sobre memòria històrica de l'activisme queer madrileny i espanyol, sobre moviments del VIH-sida, i sobre la persecució política, així com també tallers, mostres d'art públic i seminaris.

Si bé el programa de Fefa Vila va atorgar el protagonisme a tres espais culturals centrals, el d'Elena Vergara es va estendre per tota la ciutat. *Arte público, educación y mediación social* (Madrid Cultura, 2017b) va incloure cineforums i cicles de conferències distribuïts per la majoria de centres culturals i socials de gairebé tots els districtes de la ciutat. Aquest projecte va estar enfocat més des de la mediació i l'educació que no pas des de la promoció envers els i les visitants. Vergara va impulsar activitats centrades en col·lectius discriminats i invisibilitzats, fins i tot entre gent LGTBI, com ara les persones LGTBI migrants i racialitzades. De fet, va aprofitar xarxes i organitzacions ja existents, i el seu programa es va centrar en creadors madrilenys, referents en districtes perifèrics com per exemple Usera.

Juntament amb aquestes activitats pròpies, l'Ajuntament de Madrid i l'equip encapçalat per Berta Cao en van promoure d'altres, com ara els actes organitzats per l'FELGTB, el Cogam i l'Aegal. Els logos de l'ajuntament i de Madrid Destino van aparèixer en qualsevol espai on el seu suport fos present: escenaris de concerts gestionats per l'Aegal; pancartes que onejaven sobre els carrers empedrats de Chueca; l'exposició històrica *Subversivas*, organitzada per l'FELGTB i acollida a la seu municipal Centro Centro; les diverses activitats dels programes culturals de les tres organitzacions del Mado, que arribaven a competir entre elles, etcètera. La majoria d'aquestes activitats es van dur a terme al voltant de Chueca, tret d'algunes desenvolupades amb altres institucions, com ara les exposicions culturals amb el Museo de América, en què l'FELGTB, i no pas l'Ajuntament de Madrid, va ser el referent simbòlic rellevant. Fora d'aquestes activitats centralitzades, però, l'ajuntament va promoure l'extensió de l'Orgull. Les seves campanyes promocionals i de voluntariat en autobusos i cartells van recórrer tota la ciutat, Madrid Destino va regalar adhesius promocionals amb l'arc de Sant Martí i, finalment, les diferents seus dels 21 districtes van tenir autonomia per organitzar actes, com ara pintar bancs públics i passos de vianants amb els sis colors o desplegar banderes des de les seus.

Tot plegat, el «pas més enllà» de l'Ajuntament de Madrid va incloure una simultaneïtat d'espais socials i geogràfics. D'una banda, en la centralitat de les marques Mado i World Pride 2017 hi van tenir un paper crucial el Cogam i l'FELGTB, però sobretot l'Aegal. Les seves activitats van ser protagonistes dins els programes oficials de l'esdeveniment, on compartien espai amb la resta del Mado, amb l'Ajuntament i la Comunitat de Madrid, amb organitzacions socials alienes al Mado i amb alguns museus públics, com el Prado, el Thyssen-Bornemisza i el d'América. Per part de l'Ajuntament de Madrid, com a «patrocinador institucional indispensable», en paraules de Cao, les activitats pròpies i les del Mado van ser el focus central de l'activitat, tot i estendre també els patrocinis a altres organitzacions. La més gran visibilitat política, com ara la presència de Cao o de la regidora d'Equitat, però, es va concentrar en les activitats del Mado. Un primer exemple d'això va ser l'exposició d'història activista LGTBI *Subversivas*, comissariada per l'FELGTB amb el patrocini principal i la cessió de l'espai expositiu per part de l'ajuntament, i la inauguració de la qual va reunir figures clau de l'Aegal, del consistori, de l'FELGTB i de Madrid Destino. Durant aquesta inauguració, el 15 de juny de 2017, Juan Carlos Alonso, de l'Aegal, va agrair l'aposta institucional tot dient que «es un gust poder dir que ets a casa» per la forta relació entre el Mado i el consistori. Un segon exemple va ser la roda de premsa d'inici del World Pride 2017, el 22 de juny. Com a continuació d'una tradició d'almenys una dècada, el Mado va celebrar una roda de premsa la setmana anterior a l'esdeveniment i, com a part del context internacional del World Pride, va organitzar-la a la institució cultural Casa de América. Durant tot el matí, el palau del final del segle XIX es va omplir d'activistes LGTBI, *influencers*, periodistes, representants d'empreses i institucions patrocinadores. Un grup organitzador va traslladar la gent des d'un *photocall* inicial, decorat amb tot de símbols i logotips corporatius, a una

daurada Sala Bolívar, on l'Aegal va presentar l'esdeveniment i els papers de l'FELGTB, el Cogam, l'Ajuntament i la Comunitat de Madrid i un conjunt més reduït d'empreses col·laboradores.

Pel que fa a la dimensió espacial, la participació política i financera de l'Ajuntament de Madrid va combinar igualment la centralitat ja existent de Chueca, com a escenari privilegiat, amb un conjunt d'activitats pròpies o alienes repartides pels 21 districtes de la ciutat. Els programes del Mado i la difusió de l'ajuntament van simultaniejar una centralitat explícita de Chueca i del districte Centro —amb els escenaris centrals, com els de Chueca, Callao o Sol, amb la majoria d'espais culturals municipals i amb la majoria d'activitats finançades— amb una extensió de programes culturals —com ara els de les dues direccions artístiques— per centres culturals i socials de tota la ciutat, amb un perfil més baix. En comptes d'exposicions pròpies i de presentacions d'activitats alienes a museus o centres artístics, la participació de l'ajuntament per la resta de la ciutat es va centrar en tallers, cinefòrums, mostres reduïdes i desplegaments de banderes per les seus i els centres cívics de districtes. D'una manera semblant, la manifestació més visual de l'aposta de l'Ajuntament de Madrid va combinar una centralitat explícita —amb el desplegament d'una bandera feta a mà amb llaços penjats i cosits per persones visitants a la seu institucional a Cibeles— amb una difusió més tímida —amb cartells i banderoles— a la resta de la ciutat (imatge 1), amb la distribució d'adhesius per als aparadors de comerços que volguessin participar-hi i banderes menys artesanes a les seus dels districtes.

Aquesta simultaneïtat desigual es pot analitzar des de la perspectiva d'una doble escala —municipal i central—, per la centralitat de l'argument que el World Pride 2017 i l'Orgull LGTBI de Madrid, per extensió, era considerat i tractat com a «esdeveniment de ciutat». González, Cao i Jorge García Castaño —regidor del districte Centro del 2015 al 2019— van argumentar la rellevància del World Pride i de l'Orgull com a esdeveniment que pertany a tot Madrid i no només al centre i a Chueca. González va exposar que la transició entre un ajuntament que donava suport a un esdeveniment aliè i privat, i una institució que l'assumia com a propi va ser conseqüència de la comprensió de l'Orgull com a festa de ciutat. García Castaño, en parlar del potencial del World Pride 2017, va argumentar que el centre de Madrid patia i pateix una saturació turística semblant a la d'altres ciutats, mentre que «Madrid té molt bones condicions per ser una ciutat molt policèntrica, per situar focus d'interès cultural, patrimonial de molts tipus, fora d'aquí [del centre]⁵».

Des de la constatació que les escales no són realitats ontològiques alienes a construccions i interessos socials (González, 2005; Purcell, 2006), l'anàlisi de les escales construïdes o reforçades per esdeveniments i accions institucionals sembla un enfocament particularment adient a realitats transicionals i

5. Entrevista del 19 de juny de 2017, a la seu del districte Centro, un vell edifici residencial reconvertit en seu pública, amb un pati ensostrat que és actualment la sala de plens. L'entrevista la vam fer en un moment relativament tranquil de l'activitat habitual del regidor, persona particularment ocupada amb la gestió institucional de l'Orgull i amb les festes majors del Centro, a l'agost.

Figura 1. Cartell de la campanya visual de l'ajuntament fora de Chueca, a la plaça de Lavapiés

Font: fotografia de l'autor.

canvis, segons Jaramillo (2013), pel fet que les realitats canviant amb mobilitats complexes produeixen camps d'estudi dinàmics i multiescalars. Des d'aquesta perspectiva, el World Pride 2017 ha de ser entès com un context transicional, en què es relacionaven una trajectòria històrica al voltant de l'Orgull LGTBI de Madrid amb una marca internacional i amb una nova participació clau, la de l'Ajuntament de Madrid. La dimensió política de les escales és particularment significativa en el cas de relacions econòmiques, com ara les turístiques i de màrqueting. Segons Purcell (2006), les escales poden ser enteses com a estratègies socioculturalment determinades i construïdes amb objectius concrets. La comprensió dels diferents interessos reproduïts i produïts per les escales territorials també pertany a l'escala local. Pillet (2008) assenyalava com fins i tot les relacions entre un municipi i el seu nucli urbà són relacions de lluita entre objectius i interessos. La conceptualització de les escales com a

àmbits geogràfics contingents vinculats a l'economia política, com fa González (2005), serveix per oferir propostes analítiques concretes envers la comprensió, la recerca i la interpretació.

Des d'aquesta perspectiva, la participació de l'Ajuntament de Madrid en el World Pride 2017 pot ser entesa per un conjunt d'interessos reproduïts i produïts amb diverses escales com a focus (Domínguez Ruiz, 2020). En el cas del World Pride 2017 i de la resta d'Orgulls madrilenys al seu voltant, l'escala pot ser una eina analítica fonamental per entendre com es relacionen diferents propostes activistes i festives, organitzades per diversos agents i dutes a terme en espais diferents. La participació institucional —particularment en compararla amb la d'anys anteriors— permet analitzar l'esdeveniment del 2017 com una relació multiescalar entre espais tant geogràfics com activistes o socials. Per una banda, la trajectòria prèvia de l'Orgull de Madrid, i particularment del Mado amb el suport de la promoció turística, va afavorir que Chueca i el Mado seguissin sent els espais o contextos centrals, amb una visibilitat reforçada. Per l'altra, però, el patrocini d'activitats d'organitzacions per tota la ciutat i el programa artístic dirigit per Elena Vergara van provocar que els límits de la zona World Pride fossin més amplis, en arribar a gairebé tots els 21 districtes de la ciutat, mentre que el sistema de patrocinis assajat el 2016 va afavorir la participació d'organitzacions alienes i fins i tot oposades al Mado.

5. Conclusions

La celebració del World Pride 2017 va ser, segons l'Ajuntament de Madrid 2015-2019 i segons representants de les entitats organitzadores del Mado, una oportunitat de generació de «capacitat organitzativa», tal com ha estat estudiat per al context ampli dels megaesdeveniments (Smith, 2012; Berg i Braun, 1999); de creació de xarxes i ponts entre organitzacions públiques i privades, semblant a les diverses formes de capital social bourdieua, com ara el que fa de pont entre agents o el que els fa d'aglutinant intern (Carrillo i Riera, 2017; Villalonga-Olives i Kawachi, 2015); de notorietat pública per als diversos agents implicats, com a objectiu rellevant de qualsevol esdeveniment (Campillo, 2012); i, finalment, de simbiosi entre la marca de l'esdeveniment i la de la destinació turística i de la ciutat, com una mena d'intercanvi d'atributs o valors.

La història prèvia de l'Orgull LGTBI de Madrid ja incloïa les diferents facetes que el World Pride 2017 suposaria, segons els diferents agents: l'evolució de l'esdeveniment activista envers una festa de ciutat segons l'administració pública i les organitzacions activistes, amb dimensions polítiques, turístiques o econòmiques. Les repercussions territorials són una altra dimensió, atès que l'Orgull de Lavapiés ja va ser una primera experiència «oficial» o institucional d'alternativa explícita a Chueca. La magnitud de l'Orgull de Madrid, incloent-hi no solament el del Mado i el de Chueca, sinó també les alternatives fins i tot crítiques, va provocar una extensió de les fronteres de la celebració activista i festiva. En arribar el World Pride, la (re)distribució dels límits espacials de

l'esdeveniment va ser una conseqüència inevitable, i fins i tot desitjable, segons persones responsables del consistori d'Ara Madrid. El volum de l'esdeveniment va afavorir l'aposta primerenca de les administracions públiques, les quals van aportar-hi cartes de recomanació i finançament envers el procés de selecció de candidatures i les subsegüents inspeccions des d'InterPride. Aquesta participació institucional, en què destaca l'Ajuntament de Madrid, va afavorir també la participació d'altres institucions i empreses patrocinadores, i al voltant de l'expectativa de l'esdeveniment es va produir una relació dialèctica entre expectatives i participacions: la promesa d'un megaesdeveniment va possibilitar el necessari suport institucional, fet que va provocar expectatives d'assistència i va facilitar ofertes de finançament privat, les quals van fer encara més necessària l'aposta institucional, i un llarg etcètera.

Pel que fa a la redistribució territorial, l'ampliació dels límits de l'esdeveniment va ser una conseqüència d'aquestes expectatives i de la participació mateixa de diversos participants institucionals, com ara museus i universitats allunyades del centre de Madrid. L'aposta explícita per la descentralització espacial i organitzativa, però, va fer que l'Ajuntament de Madrid creés una sèrie de mecanismes de patrocini a moviments socials i un conjunt de programes culturals propis, els quals van afavorir la celebració d'activitats festives, socials i culturals per tota la ciutat. Tot plegat —la trajectòria històrica del Mado dins l'Orgull de Madrid i l'organització del suport institucional des d'eixos de sostenibilitat i de descentralització— va provocar la simultaneïtat de diversos espais activistes i geogràfics. Dit d'una altra manera, l'expectativa d'un megaesdeveniment creat al voltant de Chueca i del Mado, i particularment de l'Aegal, va provocar la necessitat d'estructures organitzatives i de finançament que van afavorir una més gran visibilitat i la possibilitat de celebrar activitats fora del Mado i de Chueca.

Un nou canvi electoral, el maig del 2019, i la situació derivada de la pandèmia de la Covid el 2020 van trencar la dinàmica establerta durant el parèntesi progressista d'Ara Madrid. L'Orgull 2019 va ser l'últim organitzat per Berta Cao des de l'Ajuntament de Madrid, tot i que les eleccions van tenir lloc un mes abans de la celebració. Els mateixos mecanismes de finançament i patrocini, reduïts el 2018 i el 2019 perquè l'ajuntament ja no comptava amb el caràcter extraordinari del megaesdeveniment *marcat*, van desaparèixer el 2020 en cancel·lar-se l'Orgull LGTBI presencial del Mado per la pandèmia i les circumstàncies de la *nova normalitat*. Tot i que l'FELGTB i el Cogam han celebrat una manifestació virtual i han pogut mantenir algunes activitats culturals amb patrocinis privats i un reduït patrocini de l'Ajuntament de Madrid, van ser moviments crítics els que van organitzar manifestacions no solament a Madrid sinó també a Barcelona i altres ciutats. Un nou canvi de factors ha afectat la realització de la manifestació i de la resta de activitats al voltant de l'Orgull LGTBI de Madrid. En comprendre que la manifestació —i per extensió tot l'esdeveniment— és «polièdrica, ambigua, complexa i contradictòria», i que està «inserta en complexos dinàmiques de poder» (Enguix, 2019: 413), només resta esperar i seguir recercant la seva evolució com a part de diverses dinàmiques interrelacionades.

Referències bibliogràfiques

- ARMSTRONG, Elizabeth A. i CRAGE, Suzanna M. (2006). «Movements and Memory: The Making of the Stonewall Myth». *American Sociological Review*, 71 (5), 724-751.
<<https://doi.org/10.1177/000312240607100502>>
- BATES, Elizabeth A.; MCCANN, Joseph J.; KAYE, Linda K. i TAYLOR, Julie C. (2017). «“Beyond words”»: a researcher’s guide to using photo elicitation in psychology». *Qualitative Research in Psychology*, 14 (4), 459-481.
<<https://doi.org/10.1080/14780887.2017.1359352>>
- BERG, Leo van den i BRAUN, Erik (1999). «Urban competitiveness, marketing and the need for organising capacity». *Urban Studies*, 36 (5-6), 898-999.
<<https://doi.org/10.1080/0042098993312>>
- CAMPILLO, Conchi (2012). «El desarrollo de políticas estratégicas turísticas a través de la marca acontecimiento en el municipio de Elche (2000-2010)». *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 10 (1), 119-129.
<<https://doi.org/10.25145/j.pasos.2012.10.011>>
- CARRILLO ÁLVAREZ, Elena i RIERA ROMANÍ, Jordi (2017). «Measuring social capital: further insights». *Gaceta Sanitaria*, 31 (1), 57-61.
<<https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2016.09.002>>
- DEVILLARD, María José; FRANZÉ Mudanó, Adela i PAZOS, Álvaro (2012). «Apuntes metodológicos sobre la conversación en el trabajo etnográfico». *Política y Sociedad*, 49 (2), 353-369.
<https://doi.org/10.5209/rev_POSO.2012.v49.n2.36512>
- DÍAZ DE RADA, Ángel (2012). *El taller del etnógrafo. Materiales y herramientas de investigación en Etnografía*. Madrid: UNED.
- DOMÍNGUEZ RUIZ, Ignacio E. (2016). «A la sombra de Chueca. Alternativas a la visión dominante del Madrid LGTB». A: ARICÓ, Giuseppe; MANSILLA, José A. i STANCHIERI, Marco L. (coords). *Barrios corsarios. Memoria histórica, luchas urbanas y cambio social en los márgenes de la ciudad neoliberal*. Barcelona: Pol-len Edicions, 135-151.
- (2020). «Bourdieu en el World Pride 2017: especies de capital dentro y alrededor de un evento turístico». *Revista de Antropología Social*, 29 (1), 45-59.
<<https://doi.org/10.5209/verso.68461>>
- ENGUIX, Begonya (2009). «Identities, sexualities and commemorations: Pride parades, public space and sexual dissidence». *Anthropological Notebooks*, 15 (2), 15-33.
- (2017). «Protesta, mercado e identidad en las celebraciones del Orgullo LGTB en España». *Convergencia Revista de Ciencias Sociales*, 73, 165-186.
<<https://doi.org/10.29101/crcs.v0i73.4272>>
- (2019). *Orgullo, protesta, negocio y otras derivas LGTB*. Madrid: Doce Calles.
- ERGUN, Ayça i ERDEMİR, Aykan (2010). «Negotiating insider and outsider identities in the field: “insider” in a foreign land; “outsider” on one’s own land». *Field Methods*, 22 (1), 16-38.
<<https://doi.org/10.1177/1525822x09349919>>
- GONZÁLEZ, Sara (2005). «La geografía escalar del capitalismo actual». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, IX. Recuperat de <<http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-189.htm>>.
- GUASCH, Óscar (1997). *Observación participante*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- GUBER, Rosana (2004). *El salvaje metropolitano. Reconstrucción del conocimiento social en el trabajo de campo*. Buenos Aires: Paidós, 1991.

- (2011). *La etnografía: método, campo y reflexividad*. Buenos Aires: Siglo XXI Editores Argentina.
- HARPER, Douglas (2002). «Talking about pictures: a case for photo elicitation». *Visual Studies*, 17 (1), 13-26.
<<https://doi.org/10.1080/14725860220137345>>
- JARAMILLO, Pablo (2013). «Etnografías en transición: escalas, procesos y composiciones». *Antípoda. Revista de Antropología y Arqueología*, 16, 13-22.
<<https://doi.org/10.7440/antipoda16.2013.02>>
- KATES, Steven M. i BELK, Russel W. (2001). «The meanings of Lesbian and Gay Pride Day: resistance through consumption and resistance to consumption». *Journal of Contemporary Ethnography*, 30 (4), 392-429.
<<https://doi.org/10.1177/089124101030004003>>
- LÓPEZ RODRÍGUEZ-GIRONÉS, Pilar (2010). «Delitos de omisión. Más allá de escribir o no escribir: actuar o no actuar». A: OLMO, Margarita del (ed.). *Dilemas éticos en antropología. Las entretelas del trabajo de campo etnográfico*. Madrid: Trotta, 243-271.
- MADRID CULTURA (2017a). <<https://www.madridcultura.es/orgullo-mundial/el-porvenir-de-la-revuelta>> [consulta: 27 de juny de 2020].
- (2017b). <<https://www.madridcultura.es/orgullo-mundial/proyecto-arte-p-blico-mediacion-y-educacion-social>> [consulta: 27 de juny de 2020].
- MARKWELL, Kevin (2002). «Mardi Gras tourism and the construction of Sydney as an international gay and lesbian city». *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 8 (1-2), 81-99.
<<http://dx.doi.org/10.1215/10642684-8-1-2-81>>
- MARTINEZ, Omar i DODGE, Brian (2010). «El barrio de La Chueca of Madrid, Spain: an emerging epicenter of the global LGBT civil rights movement». *Journal of Homosexuality*, 57, 226-248.
<<https://doi.org/10.1080/00918360903488913>>
- MARTÍNEZ, Ramón (2017). *Lo nuestro sí que es mundial. Una introducción a la historia del movimiento LGTB en España*. Barcelona-Madrid: Egales.
- ORTEGA ROMÁN, Juan José (2007). «Un territorio lingüístico en expansión geográfica: la jerga gay española». *Anales de Geografía*, 27 (1), 69-82.
- PERALTA, Jorge Luis i MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (eds.) (2020). *Palabras para una tribu. Estudio sobre argot gay en España, Argentina y México*. Barcelona-Madrid: Egales.
- PILLET CAPDEPÓN, Félix (2008). «Las escalas del espacio: desde lo global a lo local». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, XII.
- PURCELL, Mark (2006). «Urban democracy and the local trap». *Urban Studies*, 43 (11), 1921-1941.
<<https://doi.org/10.1080/00420980600897826>>
- REDDY, Deepa S. (2009). «Caught! The Predicaments of Ethnography in Collaboration». A: FAUBION, James D. i MARCUS, George E. (eds.). *Fieldwork is not what it used to be: learning anthropology's method in a time of transition*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 89-112.
- SMITH, Andrew (2012). *Events and urban regeneration. The strategic use of events to revitalise cities*. Abingdon-Nova York: Routledge.
- STULBERG, Lisa M. (2018). *LGBTQ Social Movements*. Cambridge: Polity Press.
- TAYLOR, Jodie (2011). «The intimate insider: negotiating the ethics of friendship when doing insider research». *Qualitative Research*, 11 (1), 3-22.
<<https://doi.org/10.1177/1468794110384447>>

- (1994). «Toward a geography of the lesbian community». *Women and Environments*, 14 (1), 8-10.
- VALENTINE, Gill (2010). «Prejudice: rethinking geographies of oppression». *Social & Cultural Geography*, 11 (6), 519-537.
<<https://doi.org/10.1080/14649365.2010.497849>>
- VILLAAMIL, Fernando (2004). *La transformación de la identidad gay en España*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- VILLALONGA-OLIVES, Ester i KAWACHI, Ichiro (2015). «The measurement of social capital». *Gaceta Sanitaria*, 29 (1), 62-64.
<<https://doi.org/10.1016/j.gaceta.2014.09.006>>
- WAITT, Gordon i MARKWELL, Kevin (2006). *Gay tourism: culture and context*. Binghamton, NY: The Haworth Hospitality Press.

